

4. Соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах: [методичний посібник] / І. Д. Зверева та ін. – К.: Держсоцслужба, 2006. – 104 с.
5. Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями: [навчально-методичний посібник] / Капська А. Й., Олексюк Н. С., Калаур С. М., Фалинська З. З. – Тернопіль: Астон, 2010. – 304 с.

Товстожук Т.

Науковий керівник – асист. Свідерська Г. М.

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Постановка суспільної проблеми. На даному етапі розвитку українського суспільства гостро стоїть проблема безвідповідальності. Як відомо, у радянський період серед населення формувалася «антиособистісна» відповідальність, що стало причиною гіпертрофованого розвитку зовнішньої відповідальності за всіх і за все. Зважаючи на те, що колективістський режим лишив свій відбиток у свідомості людей, які на даний момент виховують нове покоління, потрібно впроваджувати нові методи виховання та розвитку особистісних якостей. В першу чергу, це вимагає модернізації вітчизняної освіти, яка за роки незалежності деякою мірою змінила принципи освіти, але не методи виховання. Колишні методи виховання за умов теперішньої всюдозволеності й аморальності руйнують перспективи розвитку відповідальності у наступних поколіннях. Тому важливим постає завдання визначення психологічних умов, за яких формування відповідальності буде гармонійним і ефективним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідників даної тематики цікавлять два основних питання: 1) проблеми розвитку відповідальності – питання, яке привертало увагу як українських, російських дослідників (Л. Божович, З. Борисова, В. Горбачова, О. Гроголева, Л. Дементія, С. Дмитрієва, Т. Іванова, К. Климову, В. Прядеін, Л. Славіну тощо), так і зарубіжних (Х. Айзенка, А. Бандури, А. Блазі, Л. Кольберга, Ж. Піаже, З. Фрейда, Е. Еріксона та ін);

2) формування відповідальності особистості (А. Макаренко, В. Сухомлинський, І. Бех, Т. Веретенко, В. Горovenко, М. Левківський, М. Сметанський, О. Сухомлинська, В. Савченко, Н. Огренич, В. Оржеховська та ін.)

Мета статті. Незважаючи на те, що питання відповідальності особистості широко обговорюються як у філософській, так і в психологічній літературі, проблема формування відповідальності не має ще достатнього практичного обґрунтування. Тому, досліджуючи феномен відповідальності, вважаємо за необхідне визначити психологічні умови формування відповідальності у молодшому шкільному віці, що дасть можливість батькам і вчителям обрати правильну стратегію виховання дітей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перед тим, як перейти до огляду умов формування відповідальності у молодших школярів, варто спершу ознайомитися із поняттям відповідальності. О.М. Степанов дає наступне визначення відповідальності - це внутрішня саморегуляція і детермінація зрілої особистості, опосередкована ціннісними орієнтаціями, яка виявляється в усвідомленні людиною причин здійснюваних вчинків і їх наслідків та в контролі своєї здатності бути причиною змін у навколишньому світі і власному житті [8].

Нам імпонує наступне визначення: відповідальність – це особливий вид контролю особистості над власними діями, який формується під впливом суб'єктивного сприйняття зовнішнього світу особистості, а також готовність прийняти і усвідомити усі наслідки і причини змін, що відбулися внаслідок власної діяльності [1, 5, 7, 9].

Щодо напрямів розвитку відповідальності, то російський психолог К.Муздибаєв виділяє такі: від колективної до індивідуальної; від зовнішньої до внутрішньої (усвідомленої, особистісної); перехід відповідальності від ретроспективного плану до перспективного (відповідальність не тільки за минуле, але й за майбутнє); зміну в часі самого суб'єкта відповідальності. За К. Муздибаєвим, розвиток відповідальності характеризується зміною її інстанції: від відповідальності перед дорослими до її інтеріоризації, коли совість стає основним регулятором поведінки [7].

Також Ж.Піаже виділяє об'єктивну відповідальність (характерну для дітей дошкільного віку, тенденції вважати обов'язок і норму такими, що існують незалежно від особистості, тобто незалежно від обставин, за яких здійснюється вчинок), і суб'єктивну відповідальність (після семи років, сутність якої полягає в оцінці дій на основі мотивів та намірів людини, ця відповідальність є частиною «автономної моралі», незалежної від зовнішніх обставин) [9].

Розгляд основних значень відповідальності дозволяє стверджувати, що цей феномен має позитивні кореляції з багатьма соціальними рисами особистості (як-от самостійність, чесність, справедливість, принциповість, почуття обов'язку, дотримання норм свого соціуму). Відповідальність завжди пов'язана з прийняттям рішення, з вибором людини, з її діяльністю, конкретним вчинком або відмовою від такого [1].

Психологи К.О. Абульханова-Славська, В.Ф. Сафін, А.Л. Шнирман обґрунтовують такі показники відповідальності, як: 1) передбачення можливих труднощів у виконанні доручень; 2) планування способів подолання цих труднощів; 3) позитивне переживання завдання та очікування радості від виконання обов'язків; 4) сприйняття необхідності відповідати за виконання (невиконання) завдання, доручення, зобов'язання; 5) самоорганізація діяльності та поведінки (спрямованих на виконання зобов'язань); 6) постійність прояву такого типу поведінки; 7) ефективне використання і збагачення досвіду відповідальної поведінки [9].

Усі показники відповідальності досить тісно пов'язані з такою психологічною характеристикою особистості, як самоконтроль. Враховуючи дану залежність, Д. Роттер виділяє внутрішній інтернальний локус контролю і зовнішній (екстернальний) локус контролю. Перший характерний тим, що людина бере відповідальність за події, що відбуваються в її житті, на себе, тоді коли другий (зовнішній) навпаки, приписує відповідальність за все зовнішнім чинникам (іншим людям, долі, випадку) [11].

Зародки формування відповідальності з'являються у дітей середнього дошкільного віку, та найбільші зміни спостерігаються у молодшому шкільному віці. Змусити школяра бути відповідальним неможливо, оскільки моральні норми суспільства включаються у саморегуляцію поведінки тільки тоді, коли вони стають внутрішнім законом, значущим набуттям особистості.

Т. Іванова, досліджуючи феномен відповідальності у молодших школярів, виявила певні особливості сприймання і розуміння ними відповідальності. Це зокрема: порівняння відповідальності з наполегливістю; розуміння відповідальності, як слухняності («я відповідальний, тому що роблю все, що мене просять»). Також молодші школярі у 61% випадків завищують свій рівень відповідальності, тоді коли реальні дані вказують на те, що їхня відповідальність не достатньо розвинута і характеризується екстернальним локусом контролю [4].

Відповідальність має власну структуру. Компоненти відповідальності молодших школярів, які виділяє І. Бех, ми вважаємо найбільш доцільними - когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий [2]. Для розвитку когнітивного компоненту дитина повинна навчитися приймати зобов'язання на рівні групи, соціуму, оцінювати дії інших людей, правильно діяти у певній ситуації, передбачати наслідки своєї поведінки. Для розвитку емоційно-ціннісного компоненту дитина має усвідомити значущість власних дій і їх наслідків для оточуючого середовища. Поведінковий компонент відповідальності формується тоді, коли дитина може спланувати і скоригувати власну поведінку відповідно до вимог суспільства. Дані чинники, що впливають на формування відповідальності, залежать від роботи над собою самої дитини, та не варто забувати, що вчителі і батьки мають створити всі умови для розвитку відповідальності, а саме: дати можливість дитині бути більш самостійною, створити сприятливі умови розвитку, вимагати дисципліни, показувати власний приклад відповідальної поведінки.

Т.С. Фасолько, аналізуючи відповідальну поведінку дітей, виділила рівні її сформованості:

- ініціативна відповідальність – дитина не тільки розуміє значення відповідального виконання доручених справ, а й відчуває задоволення від поведінки такого типу. Пропонує шляхи вирішення завдань, наполеглива. В спілкуванні і орієнтується на інших, знає і використовує моральні норми;

- виконавська відповідальність – дитина характеризується наполегливістю, старанністю, добросовісністю, орієнтується на моральні норми та дотримується їх. Діє за вказівкою дорослого;

- конформна відповідальність – дитина знає моральні норми і дотримується їх, але тільки в присутності дорослого. Поза контролем моральна поведінка зникає;

- безвідповідальність – дитина прагне при першій нагоді уникнути необхідної поведінки, залишає доручену справу, не розуміє значення моральних норм [13].

У сфері формування відповідальної поведінки молодшого школяра можна проставити три основних вектори: сімейне виховання; шкільне виховання; самовиховання.

Формування відповідальності молодшого школяра у навчанні в основному лягає на плечі вчителя. О. Семенкова, провівши ряд досліджень з молодшими школярами, встановила, що для повноцінного формування відповідальності у школярів потрібно проводити педагогічну роботу, яка б включала: створення у дітей емоційної готовності до виконання моральних норм; ознайомлення їх із правилами, що конкретизують моральну норму відповідальності і демонструють конкретні способи дій у відповідності з нею; організацію трудової діяльності дітей відповідно до норми з використанням ряду педагогічних ситуацій [10].

З'ясовано, що з огляду на особистісний характер відповідальності молодшого школяра й особливості педагогічної діяльності, зміст відповідальності має складну структуру, що включає чотири компоненти.

1. Мотиваційний (усвідомлення переваг навчання і його значення для суспільства, зацікавленість, захопленість, готовність займатися в школі).

2. Діяльнісно - практичний (працездатність, сумлінність, здатність відповідати за результати праці, точність виконання роботи, самостійність дій, ініціативність, творчий підхід до справи).

3. Емоційно-вольовий (самовладання, витриманість, дисциплінованість, обов'язковість, упевненість у собі, цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, почуття задоволення, почуття успіху, радість).

4. Контрольно-оцінюючий (критичність у характеристиці різних етапів своєї навчальної діяльності, уміння думкою випереджати події й передбачати результати своїх дій, адекватна оцінка своєї діяльності та її коректування) [5].

Доведено, що важливими ознаками відповідального ставлення учнів до навчання як цінності є глибоке переконання в життєвій необхідності знань, усвідомлення навчання як обов'язку, потреба в знаннях, наявність інтересу до оволодіння знаннями, уміння вчитися, систематичність, наполегливість, працелюбність, ініціатива й активність на уроках.

У формуванні особистісної відповідальності молодшого школяра в основному беруть участь батьки і сама дитина. Робота дитини над собою, своїм самовдосконаленням та самовихованням в даному віковому періоді так чи інакше впирається в батьківську систему виховання. Та на жаль, проблемою сьогодення виступає відсутність системи виховання, яка б забезпечила єдність і цілісність процесу формування почуття відповідальності. Серед основних недоліків у вихованні досліджуваної якості у молодших школярів виявляють: епізодичність та поверхневність у роботі з виховання почуття відповідальності у дітей, домінування вербальних методів виховання, недостатній вплив на емоційну сферу дитини; відсутність або недостатність особистого прикладу відповідальності батьків; суперечливі погляди на виховання у батьків і школи щодо розвитку у молодших школярів почуття відповідальності; незабезпеченість дитині активної участі в спільних справах; відсутність різноманітності форм роботи з урахуванням індивідуальних здібностей та інтересів школярів [2].

Зважаючи на вище сказане, варто зробити **висновок**, що серед основних психологічних умов формування відповідальності у молодших школярів можна визначити наступні: підтримка батьками і вчителями ініціативи дитини до самостійності; залучення дітей до творчих занять; провадження в школі днів самоврядування; особистий приклад відповідальної поведінки батьків і вчителів; у сім'ї обов'язково повинен бути чіткий розподіл обов'язків, частину з яких покладено на дитину; дитину потрібно просити виконати певне завдання, а не наказувати їй, рано чи пізно дитина відчує необхідність допомогти, а вимоги відбивають інтерес до роботи.

Однією із найважливіших умов формування не лише відповідальності, але й будь-якої іншої особистісної риси є похвала, яка закріплює набуті результати і стимулює до подальшої роботи над собою.

Отож, почуття відповідальності у дитини є результатом складної роботи батьків і вчителів, які повинні дати можливість дитині бути більш самостійною, створити сприятливі умови розвитку, дисципліну, а з боку дитини має проявлятися ініціативність, саморегуляція, самостійність, готовність співпрацювати з дорослими і усвідомлення того, що саме вона відповідає за те, що вчинила або не вчинила.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Афанасенко В.С. Відповідальність як риса особистості / В.С. Афанасенко, Ю.М. Широбоков, В.Д. Кислий // Психологія - 2009 - http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzkhups/2009_2/Afanasen.pdf
2. Ковшар О.В. Формування відповідального ставлення молодших школярів до навчання : Дис... канд. наук: 13.00.09 / Олена Вікторівна Ковшар. - Кривор. держ. пед. ун-т. - Кривий ріг, 2008. - 198 с.
3. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. - Л. : Наука, 1983.-240 с.

4. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. – К.: «Академвидав», 2006. – 424 с.
5. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки / М.В. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.
6. Семенкова О. Формування почуття відповідальності у дітей старшого дошкільного віку в процесі господарсько-побутової праці // „Дитинство. Освіта. Соціум” - Вісник Інституту розвитку дитини. - Вип. 7: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, – Київ, 2010. – ст. 151-159
7. Тернопільська В. І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект [Електронний ресурс] / В. І. Тернопільська. – Режим доступу: [Studentam_net ua.mht](http://Studentam_net.ua/mht)
8. Фасолько Т.С. Виховання відповідальної поведінки у дітей дошкільного віку // Оновлення змісту і методів початкової освіти: Наук. записки РДПІ. – Вип.8. – Рівне, 1999. – С.118-121.

Туцька В.

Науковий керівник – асист. Слозанська Г.І.

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ В УМОВАХ СТАЦІОНАРНИХ УСТАНОВ

Зміна соціального статусу людини в старості, викликане, насамперед припиненням або обмеженням трудової діяльності, змінами ціннісних орієнтирів, самого способу життя і спілкування, виникненням утруднень у соціально-побутовій, психологічній адаптації до нових умов, вимагає необхідність вироблення особливих підходів, форм і методів соціальної роботи з літніми людьми.

Сьогодні літні люди стали найбільш соціально незахищеною категорією суспільства. Рівень малозабезпеченості зростає з кожним місяцем, а доходи людей похилого віку залишаються на тому рівні, що і були.

В зв'язку зі збільшенням тривалості життя людини, в останнє десятиліття помітно зріс інтерес до геронтологічних проблем. Необхідність збереження активного життя в літньому віці - одна з актуальних проблем.

Літні люди є найбільш соціально - незахищеною категорією суспільства. Будинок-інтернат є тим середовищем, в якому проживає багато людей похилого віку. Від організації всього життя установи, його місткості, розташування, планування, обстановки виду організації дозвілля та зайнятості, соціально-медичної допомоги, ступеня контактів з зовнішнім світом залежить стан фізичного і психологічного здоров'я літньої людини. Тому дуже важливо вивчити проблеми будинків-інтернатів, знаходити шляхи їх вирішення для того, щоб забезпечити літнім людям, що живуть в цих установах, гідно соціально функціонувати. [1; 86].

Метою статті є вивчення діяльності фахівців і служб з соціальної адаптації громадян похилого віку в умовах стаціонарних установ, збереження та продовження соціальної активності клієнтів.

Розвиток особистісного потенціалу літніх людей, надання можливості приємно проводити вільний час, задоволення різноманітних культурно-просвітницьких потреб, потреб у комунікації та визнання, а також пробудження нових інтересів, полегшення встановлення дружніх контактів, активізація особистої активності людей похилого віку та інвалідів, формування, підтримка і підвищення їх життєвого тону [2; с. 284].

Адаптація осіб похилого та старечого віку до нових умов проживання як предмет наукового аналізу висвітлена в працях Ануфрієвої Р., Білого О., Букіна Т., Волкова Т., Зайцевої В., Ковальнової Н., Комлина М.

Усі аспекти методологічної та теоретичної геронтопсихології життя людей похилого віку розглядали: Краснова О. В., Лідере А. Г. (особливості розвитку особистості в період похилого віку), Єрмолаєва М. В. (структура емоційних переживань), Чепелева Н. В., Смульсон М. Л. (нарративна психологія людей старечого віку), Галкін В. А., Болтенко В. В., Демет'єва Н. Ф., Шаталова С. Ю., Шахматов М. Ф. (дослідження адаптації людей похилого віку в геріатричних будинках) [3, с. 228-322].

У психологічному плані адаптації основною проблемою похилого віку є самотність і внаслідок цього втрата необхідних і бажаних контактів, беззахисність перед оточенням, яка, як їм здається, загрожує їхньому благополуччю та здоров'ю. Стосунки між сусідами не завжди доброзичливі. Часто ці стосунки перетворюються у довготривалу війну. Поразки виникають у вигляді дезадаптації, інфарктів, інсультів та інших захворювань. Часто хворобливо підвищена підозрілість самотньої людини провокує спалахи гніву в близького оточення.

У контексті дослідження нами проаналізовано основні «життєві позиції» людей похилого віку, що впливають на психологічну адаптованість: